

विकास योजनामा जनसहभागिता : एक अध्ययन

रामकृष्ण तिवारी*

सारांश

साधारण अर्थमा जनसहभागिता भन्नाले आफू बसेको क्षेत्रको दैनिक व्यवहारमा जनताको संलग्नता भन्ने बुझिन्छ, जसले उनीहरूको दैनिक जीवनमा प्रभाव पार्दछ। सेवाग्राहीहरूबीच हुने शक्तिको बाँडफाँड नै वास्तवमा सहभागिता हो। यदि शक्तिको बाँडफाँड समान रूपमा हुँदैन र समाजको कुनै एक हिस्सासँग अर्को हिस्सासँगभन्दा बढी शक्ति केन्द्रित हुन्छ भने त्यसलाई वास्तविक अर्थमा सहभागिता भनिदैन। योजना निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिता विना स्थानीय आवश्यकताहरूको बारेमा सम्बोधन सम्भव छैन। यसै सन्दर्भमा यस लेखले चिती गा.वि.स. का जनताको विकास योजनामा सहभागिताको बारेमा विश्लेषण गर्ने कोसिस भएको छ। प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्षहरूको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने यस चिती गा.वि.स. मा जनसहभागितामूलक विकास कार्यलाई थप अभिवृद्धि गर्नको लागि सहभागिताका लागि हुने लगानीभन्दा फाइदा बढी हुन्छ भन्ने अनुभूति जनतालाई दिलाउन सक्नुपर्छ। आयोजनाहरूको निर्माण र मर्मत सम्भारमा महिलाहरूको सहभागिता प्रशस्त मात्रामा भए पनि निर्णय प्रक्रियामा अझै पनि उनीहरूलाई आवश्यक अनुपातमा संलग्न गराउन सकिएको छैन। त्यसकारण आयोजनाको छनोट र लाभको विवरणसम्बन्धी निर्णय गर्दा महिलाहरूको निश्चित संख्या उपस्थित हुने पर्ने प्रावधान राख्नु पर्छ।)

परिचय

साधारण अर्थमा जनसहभागिता भन्नाले आफू बसेको क्षेत्रको दैनिक व्यवहारमा जनताको संलग्नता भन्ने बुझिन्छ, जसले उनीहरूको दैनिक जीवनमा प्रभाव पार्दछ। यो त्यतिबेला मात्रै उत्पादनशील शक्ति बन्दछ जतिबेला त्यसलाई उचित संस्थाहरूको माध्यमद्वारा सम्पादन गरिन्छ। त्यसकारण वैचारिक रूपमा जनसहभागिताको मुख्य तत्त्व भनेको जागरुक र उद्देश्यमूलक संलग्नता हो, जसको माध्यम जनताले आफ्नो कल्याणमा अभिवृद्धि गर्दछन् (श्रेष्ठ १९९६)। विकासमा नागरिकको प्रत्यक्ष सहभागिताको पक्षमा सबैभन्दा बलियो तर्क के छ भने यसले प्रजातन्त्रलाई तलैदेखि बलियो बनाउन र सरकारलाई बढी जवाफदेही बनाउन मद्दत पुऱ्याउँछ। जसको अभाव प्रतिनिधिमूलक परम्परागत प्रजातन्त्रमा खड्किएको पाइन्छ। (आई.डि.एस. २००४)। जनसहभागिताले जिम्मेवारी वहन गरेकाहरूको जनतातर्फको उत्तरदायित्व बढाउँछ। मानव जातिलाई दिगो विकासको केन्द्रविन्दुका रूपमा राखिएको छ। (यू.एन.डि.पि. १९९८)। स्थानीय सरकारसम्बन्धी प्रजातान्त्रिक विचारले स्थानीय कार्यमा नागरिकहरूको सक्रिय सहभागितालाई मूल आधार बनाएको हुन्छ जसले तल्लो तहसम्म प्रजातन्त्रलाई बलियो बनाउन भूमिका खेल्दछ। अल्प विकसित देशहरूको लागि निष्क्रिय जनसहभागिता मात्रै पर्याप्त हुँदैन। यसको लागि जनताको सक्रिय सहभागिताले तल्लो तहको लोकतन्त्रलाई बलियो पार्न मद्दत पुऱ्याउँछ (केजेहावर्ग १९९५)।

सेवाग्राहीहरूबीच हुने शक्तिको बाँडफाँड नै वास्तवमा सहभागिता हो। यदि शक्तिको बाँडफाँड समान रूपमा हुँदैन र समाजको कुनै एक हिस्सासँग अर्को

*उप-प्राध्यापक, रजिस्ट्रारको कार्यालय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, नेपाल

हिस्सासंगभन्दा बढी शक्ति केन्द्रित हुन्छ भने त्यसलाई वास्तविक अर्थमा सहभागिता भनिदैन । सहभागिता र विकेन्द्रीकरणबीच नड र मासुको जस्तो सम्बन्ध रहेको हुन्छ । अर्को अर्थमा विकास योजना र जनसहभागिता एउटै सिक्काका दुईवटा पाटाहरू हुन् । सफल विकेन्द्रीकरणको लागि स्थानीय जनताको विकास योजना निर्माण, कार्यान्वयन, लाभको वितरण, मूल्याङ्कन आदिमा सक्रिय सहभागिता आवश्यक हुन्छ । योजना निर्माण र निर्णय प्रक्रियामा जनसहभागिताविना स्थानीय आवश्यकताहरूको उचित सम्बोधन सम्भव छैन । विकेन्द्रीकरणको प्रक्रियाले जनसहभागिताका अवसरहरूको वृद्धि गर्दछ किनकि यसले स्थानीय जनतालाई आफ्ना समस्याहरूको बारेमा निर्णय गर्ने अधिकार प्रदान गर्दछ । (विश्व बैंक २००४)

विशेषतः सन् १९९० को दशकपछि जनताको जीवस्तरमा क्रमशः सुधार ल्याउने उद्देश्यका लागि विकासोन्मुख देशहरूमा जनसहभागितामूलक ग्रामीण विकासको अवधारणाको विकास हुन थालेको पाइन्छ । कुनै पनि विकास क्रियाकलापमा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता नै जनसहभागिता हो । धेरै देशका विकाससम्बन्धी क्रियाकलापको समीक्षा गर्दा ती देशहरूमा सञ्चालित विकास क्रियाकलाप दातृराष्ट्र वा सरकारको नियन्त्रणमा रहेको पाइयो । फलस्वरूप त्यस्ता विकास क्रियाकलापहरूले स्थानीय आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नेभन्दा पनि दातृराष्ट्र वा सरकारले अवलम्बन गरेको उद्देश्यलाई पूरा गर्ने काम मात्र गरे । यसले गर्दा स्थानीय तहमा रहेका समस्याहरू समाधान हुनेभन्दा पनि पराबलम्बी बनाउने काम मात्र गयो । यसको प्रतिक्रियास्वरूप विकास योजनाको अवधारणा अगाडि आयो । यसले जनतालाई नै विकासका साधन र साध्यको रूपमा ग्रहण गर्दछ ।

राणा शासनको पतनपश्चात् नेपालमा योजनागत विकासको थालनी गरियो र त्यसमा गाउँ र जिल्लाको विकासले प्रमुख स्थान प्राप्त गर्‍यो । (गुरुङ र राई १९८९) त्रिभुवन ग्राम विकास कार्यक्रमलाई ग्रामीण विकासको कोसेढुङ्गाको रूपमा लिन सकिन्छ । सन् १९५३ मा सामुदायिक विकास कार्यक्रम लागू गरियो जसले सामाजिक जागरुकता र सामूहिक प्रयासलाई अग्र आधार बनायो । सन् १९६२ को संविधानले स्थानीय शासनलाई बलियो बनाउने कुरामा जोड दियो र यसकै परिणामस्वरूप सन् १९६३ मा विकेन्द्रीकरणको सिद्धान्त अवलम्बन गरियो (बज्राचार्य १९९०) । यसपछिका दशकहरूमा पनि विकास प्रक्रियाको मालिक जनतालाई नै बनाउने अभिप्रायले एकीकृत ग्रामीण विकास, आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति जस्ता कार्यक्रमहरू अगाडि ल्याएको पाइन्छ । तर यस्ता कार्यक्रमहरूले जनतालाई केवल योजना कार्यान्वयनको तहमा सरिक बनाउने तर नीति निर्माणको प्रक्रियाबाट टाढै राख्ने गल्ती गरेको हुँदा हालका दशकहरूमा आएर ती सबै कुराको सिंहावलोकन गरी विकास योजनाको निर्माणमा वास्तविक जनसहभागिता जुटाउने रणनीति सरकारले तत्काल अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकताको बोध सबैलाई भएको छ । यसै सन्दर्भमा यस लेखले चिती गा.वि.स. का जनताको विकास योजनामा सहभागिताको बारेमा विश्लेषण गर्ने कोसिस गर्नेछ ।

तथ्याङ्क र विधि

नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने गण्डकी अञ्चलको लमजुङ जिल्लामा अवस्थित चिती गा.वि.स. लाई यस अध्ययनको लागि अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनोट गरिएको छ । जिल्ला विकास समिति, लमजुङले २०५७/०५८ मा लिएको घरधुरी सर्वेक्षण अनुसार चिती गा.वि.स. मा कुल घरधुरी संख्या १०९६ रहेको छ । जसमध्ये १०

प्रतिशत घरधुरी (११० घरधुरी) लाई नमुनाको लागि छनौट गरी यिनीहरूलाई वडागत कुल घरधुरीको आधारमा समानुपातिक रूपमा वितरण गरी सम्बन्धित घरधुरीको अध्ययन गरियो । वडागत रूपमा घरधुरीको छनौट गर्दा चिह्न प्रणालीलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

यस अध्ययनको लागि मूलतः प्राथमिक र गौण स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । सहायक वा गौण स्रोतहरूमा विभिन्न सरकारी, अर्धसरकारी एवं गैरसरकारी संघ-संस्थाहरूले प्रकाशन गरेका सूचनाहरू पर्नेछन् । विभिन्न पुस्तकहरू र लेखहरूलाई यसको आधार बनाइएको थियो । प्राथमिक स्रोतको रूपमा अवलोकन, प्रश्नावली, समूहकेन्द्रित छलफल र मूल सूचक सर्वेक्षण आदि स्रोतलाई आधार बनाइएको थियो ।

प्रश्नावली, समूह छलफल र मूल सूचक सर्वेक्षणबाट प्राप्त गर्न नसकिने सूचनाहरू अनुसन्धानकर्ता स्वयमले अवलोकन फर्मको माध्यमबाट प्राप्त गरिएको थियो । विकासका के-के कामहरू भइरहेका छन्, योजना निर्माणका सबै तहमा जनताको संलग्नता छ, छैन, निर्माण भएका संरचनाहरूको मर्मत-सम्भार अवस्था कस्तो छ, भन्ने कुरा, अवलोकनको माध्यमबाट जानकारी लिइएको थियो । नमुनामा परेका घरधुरीहरूमा सोध्नको लागि प्रश्नावली निर्माण गरिएको थियो । प्रश्नावलीमा घरधुरीहरूको जनसांख्यिकीय विशेषताहरू, विकास निर्माणमा उनीहरूको संलग्नता (नगद वा श्रमदानको रूपमा), अहिलेसम्म गराएका कामको विवरण, विकासमा जनसहभागिताप्रतिको उनीहरूको दृष्टिकोण आदि पक्षलाई समेट्ने गरी बन्द र खुल्ला दुवै खालका प्रश्नहरू राखिएका थिए । यसको लागि एउटा समूहमा कम्तीमा ५ जना रहेका छन् । समूह निर्माणमा सम्भव भएसम्म सबै जाति र लिङ्गको प्रतिनिधित्व गराइएको थियो । समूह छलफलबाट मूलतः हालसम्म त्यस भएका विकास निर्माणका प्रयासहरूका बारेमा चर्चा गरिएको थियो । यस्ता प्रयासहरूका बारेमा गाउँमा जनताहरूको निर्माण प्रक्रियामा संलग्नताबारे जानकारी हासिल गराइएको थियो । माथि उल्लिखित विधिहरू बाहेक यस अध्ययनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क मूलसूचक सर्वेक्षणबाट पनि प्राप्त गरिएको थियो । मूलसूचक सर्वेक्षणका लागि छुट्टै चेकलिस्ट बनाइएको थियो । मूल सूचक सर्वेक्षणका लागि समुदायका नेता, गाउँको विकासमा संलग्न सरकारी, गैरसरकारी संस्थाहरूका प्रतिनिधि, सामुदायिक संगठनका प्रतिनिधि, शिक्षकहरू आदिलाई छनौट गरिएको थियो ।

विभिन्न स्रोतबाट सङ्कलित तथ्याङ्कहरूका मिल्दा नमिल्दा सूचनाहरू जाँच गरी आवश्यक ठाउँमा परिमार्जन गरिएको थियो । त्यसपछि प्राप्त तथ्याङ्कहरू विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षक अनुसार तालिकीकरण गरियो ।

चिती गा.वि.स. को भौगोलिक तथा सामाजिक-आर्थिक अवस्थाको संक्षिप्त विवरण

भौगोलिक अवस्था

लमजुङ जिल्लाका ६१ गा.वि.स. मध्ये उत्तर-पूर्वमा पर्ने चिती गा.वि.स. पनि एक हो । समुद्र सतहबाट अन्दाजी ४००० फिटको उचाइमा रहेको समथर फाँट, डाँडा, थुम्का, खोच खोल्सा र खोलाबाट यस गा.वि.स. को निर्माण भएको छ । यस चिती गा.वि.स. को भौगोलिक स्थितिलाई हेर्दा $२८^{\circ} १०' ५२''$ उत्तर अक्षांशदेखि $२८^{\circ} १२' ४१''$ उत्तरी अक्षांशसम्म र $८४^{\circ} २४' ५९''$ पूर्वदेखि $८४^{\circ} २७' २''$ पूर्वी देशान्तरभित्र अवस्थित छ । कुल क्षेत्रफल २०३२९९९० वर्ग मीटरमा फैलिएको यस गा.वि.स. को पूर्वमा दोर्दी खोला, पश्चिममा मर्स्याङ्दी नदी उत्तरमा स्याउत खोला र दक्षिणमा मर्स्याङ्दी नदी र

दोर्दीखोलाले घेरिएको एउटा कत्ले माछाआकारको रूपमा अवस्थित छ । त्यस्तै यस गा.वि.स. को आधा भाग मस्याङ्दीतिर भिरालो छ भने अर्को आधा भाग दोर्दी खोलातिर भिरालो रूपले फैलिएको छ । जिल्लाको सदरमुकाम बेसीसहरबाट यो गा.वि.स. ४ कोस अर्थात् ६ कि.मि. उत्तर-पूर्वमा पर्दछ (लमजुङ जिल्लाको पार्श्वचित्र २०५९) ।

यो गा.वि.स. नेपालको मध्य पहाडी क्षेत्रअन्तर्गत पर्ने हुनाले हावापानी समशीतोष्ण प्रकारको छ । ग्रीष्मकालीन अवस्थामा बेसीमा केही गर्मी र पहाडी भागमा न्यानो हावापानी पाइन्छ । साधारणतया यो गा.वि.स. २००० फिटदेखि ४५०० फिटसम्म वेसी, डाँडापाखा, भन्ज्याङ भएकाले यहाँ समशीतोष्ण प्रकारको हावापानी पाइन्छ । क्षेत्रफललाई दृष्टिगत गर्दा यस गा.वि.स. को कुल क्षेत्रफल २०३२९९९० वर्गमिटर अर्थात् ४०६६० रोपनीमध्येमा २९.८८ प्रतिशत अर्थात् १२१४९.६ रोपनी वन क्षेत्रले ढाकेको छ । अर्कोतिर २.८० प्रतिशत (११४०.३१ रोपनी) गौचरले ढाकेको छ । यो वनजंगलकै आधारमा यस क्षेत्रमा इन्धनमा आउने समस्यालाई टारेको छ (लमजुङ जिल्लाको पार्श्वचित्र २०५९) ।

सामाजिक-आर्थिक अवस्था

सामाजिक अवस्था

चिती गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने कुल ६६८९ जनसंख्यामध्ये सबैभन्दा ठूलो हिस्सा १६-६० वर्ष उमेर समूहका (५४.४ प्रतिशत) देखिन्छन् भने सबैभन्दा कम हिस्सा ६० वर्षभन्दा माथिको उमेर समूहका (६.३ प्रतिशत) देखिन्छन् । त्यसैगरी ०-५ वर्ष र ६-१५ वर्ष उमेर समूहका जनसंख्याको हिस्सा क्रमशः १६.१ र २३.२ प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गरी ०-५ वर्ष र ६-१५ वर्ष उमेर समूहको जनसंख्यामा महिलाको भन्दा पुरुषको संख्या बढी देखिन्छ भने १६-६० र ६० भन्दा माथिको उमेर समूहमा पुरुषभन्दा महिलाको संख्या बढी देखिन्छ (लमजुङ जिल्लाको पार्श्वचित्र २०५९) ।

चिती गा.वि.स. मा रहेको कुल जनसंख्या (६६८९) मध्ये करिब ३१६४ महिला (४७.३ प्रतिशत) र ३५२५ (५२.७ प्रतिशत) पुरुष रहेको देखिन्छ । चिती गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने विभिन्न जाति जनजातिहरूमध्ये प्रमुख स्थान ब्राह्मण र क्षेत्री (क्रमशः ४४.४.३३.६.६८ प्रतिशत) ले ओगटेका छन् भने त्यसपछिको स्थान सार्की (९.२२ प्रतिशत) को रहेको छ । उल्लिखित जातिहरू बाहेक यस गा.वि.स. मा नेवार, मगर, गुरुङ, तामाङ जस्ता जनजातिहरू र कामी, दमै जस्ता दलित जातिहरूको पनि बसोबास छ (लमजुङ जिल्लाको पार्श्वचित्र २०५९) ।

आर्थिक अवस्था

जिल्ला नापी कार्यालय, लमजुङले प्रकाशित गरेको तथ्याङ्क (२०६४) अनुसार यस गा.वि.स. मा बसोबास गर्ने जनसंख्यामध्ये करिब २११५ जनाको नाममा जग्गा/जमिन देखिन्छ भने त्यसमध्ये करिब ६० प्रतिशतसँग १० रोपनीभन्दा कम जग्गा रहेको छ । त्यसैगरी ४०-६० रोपनी जग्गाहुने जग्गा धनीको संख्या ३ छ । यसले उक्त गा.वि.स. मा जमिनको वितरणमा ठूलो असमानता छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्दछ । यस गा.वि.स. का जनताको जीवन निर्वाह गर्ने मुख्य आधार कृषि पेशा नै हो जहाँ कुल सक्रिय जनसंख्याको करिब ४० प्रतिशत हिस्सा संलग्न छ । त्यसपछिको स्थान सरकारी र निजी क्षेत्रमा जागीर खानेहरूको छ जसले करिब १८.५ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ ।

यस गा.वि.स. मा रहेको कुल १०९६ परिवार संख्यामध्ये आधाभन्दा बढी (प्रतिशत) लाई आफ्नो उत्पादनको वर्ष दिन खाएर पनि केही न केही परिमाणमा वचत समेत हुन्छ। त्यस्तैगरी वर्ष दिनमा ६-९ महिना खानपुग्ने परिवारको हिस्सा करिब २१.१७ प्रतिशत छ। कुल परिवार संख्यामध्ये करिब ११२ परिवारलाई तीन महिना पनि आफ्नो उत्पादनले नधान्ने हुँदा उनीहरूले जिविकोपार्जनका लागि अन्य पेशा र व्यवसाय अँगालेको देखिन्छ (लमजुङ जिल्लाको पार्श्वचित्र २०५९)।

परिणाम तथा छलफल

नेपालको सन्दर्भमा जनसहभागितालाई स्थानीय विकासको निम्ति गरिने निःशुल्क श्रम/नगद दान भन्ने अर्थमा बुझिन्छ। यो केही हदसम्म सत्य भए पनि पूर्ण रूपमा सत्य भने होइन। यदि कुनै व्यक्तिले आफ्नो वरिपरि भएका क्रियाकलापहरूको बारेमा चासो लिन्छ भने त्यसलाई पनि जनसहभागिता अन्तर्गत समावेश गरिन्छ (शिवाकोटी १९९७)।

सहभागिता भन्नाले समाजमा रहेका सबै वर्ग र पक्षका जनताको स्वःस्फूर्त रूपमा हुने सहभागिता भन्ने बुझिन्छ। यो जनताको सामूहिक र साफा प्रयत्न हो। जनसहभागितामूलक विकासले आत्मनिर्भर किसिमको विकासलाई प्रोत्साहित गर्दछ।

नेपालमा ऐतिहासिक कालदेखि नै गाउँको विकासमा जनसहभागितालाई प्रमुखता दिँदै आइरहेको पाइन्छ। तर पनि यस्तो जनसहभागिता मूलतः योजनाहरूको कार्यान्वयन र मर्मत सम्भारमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ। जनसहभागिताको स्वरूप पनि विभेदपूर्ण देखिन्छ। गाउँका ठूलाठालु र आफूलाई प्रतिष्ठित ठान्नेहरूले गाउँको र विपन्न तथा कमजोर वर्गले वास्तवमा श्रमदानमार्फत् गाउँको विकासमा योगदान पुऱ्याएको पाइन्छ। तर ग्रामीण जनताको श्रमदानबाट बनेका पूर्वाधारहरूबाट (जस्तै: विद्यालय, स्वास्थ्य चौकी, मन्दिर, कुलो आदि) तिनै ठूलाठालु भनाउँदाहरूले बढी लाभ लिएको पाइन्छ। जनसहभागिता जुटाउने क्रममा कतिसम्म त्रुटि देखिन्छ भने जग्गा/जमिन नै नभएका भूमिहीनहरूको श्रम कुलो निर्माणमा समेत लगाइएको पाइन्छ। जबकि त्यो निर्माण पश्चात् त्यसबाट उत्पादन गरी फाइदा लिनको लागि उनीहरूसँग जग्गा नै छैन। यस किसिमको त्रुटि निराकरण गर्न स्थानीय जनतालाई केवल योजना कार्यान्वयन र मर्मत/सम्भारमा मात्र होइनकि योजना निर्माणदेखि लाभको वितरणसँग समावेश गर्नुपर्दछ। यो पक्षलाई समावेश गर्न नसक्दासम्म वास्तविक रूपमा सहभागितामूलक विकासको लाभ समाजका पिछडिएका वर्गमा पुऱ्याउन सकिँदैन। सम्पूर्ण निर्णय प्रक्रियामा समाजका सबै अङ्गहरूलाई सहभागी नगराएसम्म भोका जनताले श्रमदानमार्फत विकास निर्माणमा गरेको योगदानलाई धनी र हुनेखानेहरूले आफ्नो हितमा उपयोग गरिरहने छन् भन्ने कुरा दुविधा रहँदैन।

यस लमजुङ जिल्लाको चिती गा.वि.स. मा बसोवास गर्ने जनताको विकास प्रक्रियामा के कस्तो संलग्नता रहेको छ भन्नेबारेमा विश्लेषण गरिनेछ। विकास प्रक्रियामा तल्लो तहका जनताको सक्रिय सहभागिताविना विकासले सार्थक रूप प्राप्त गर्न नसक्ने हुँदा यसको बारेमा सूक्ष्म ढङ्गले खोज तथा विश्लेषण हुनु जरुरी छ।

सहभागितासम्बन्धी अनुभव

चिती गा.वि.स. मा अध्ययनको लागि छनौट गरिएका ११० घरधुरीहरूमध्ये करिब ९० घरधुरीले कुनै न कुनै रूपमा गाउँको विकास निर्माणमा संलग्न रहेको कुरा बताए भने २० घरधुरीले त्यसबारेमा आफ्नो अनभिज्ञता जनाए । विकास निर्माणमा संलग्न रहेका घरधुरीका उत्तरदाताहरू (९० घरधुरी) ले विकास निर्माणमा आफ्नो अनुभवलाई निम्न किसिमले प्रस्ट पारे ।

तालिका १. गाउँको विकास निर्माणमा अनुभव

अनुभव बर्ष	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
एक वर्षभन्दा कम	१०	११.१
एकदेखि ५ वर्ष	२७	३०.०
६ वर्षदेखि १० वर्षको	४१	४५.६
१० वर्षभन्दा बढी अवधिदेखि	१२	१३.३
कुल	९०	१००

स्रोत : क्षेत्र सर्वेक्षण २०६५ ।

माथिको तालिकाअनुसार सबैभन्दा बढी उत्तरदाताले गाउँको विकासमा ६ देखि १० वर्ष अनुभव हासिल गरेको देखिन्छ (४५.६ प्रतिशत) भने त्यसपछिको स्थान १ देखि ५ वर्ष बीचको अनुभव (३० प्रतिशत) ले लिएको छ । १० वर्षभन्दा बढीको अनुभव हुनेहरू १३.३ प्रतिशत देखिन्छ । यसले चिती गा.वि.स. का जनता पछिल्लो दशवर्षको बीचमा आफ्नो विकासको लागि सबैभन्दा बढी जागरुक भएको देखिन्छ ।

सरकार वा अन्य संस्थाको तुलनामा जनसहभागीको अनुपात

स्थानीय स्तरमा विकास निर्माणको कार्य सञ्चालन गर्न मूलतः दुईवटा स्रोतहरूको उपयोग गरिएको हुन्छ । पहिलो स्रोतको रूपमा आन्तरिक स्रोतलाई लिन सकिन्छ भने दोस्रो स्रोतको रूपमा बाह्य स्रोतलाई स्थानीय स्तरमै उपलब्ध साधन र स्रोत (नगद, जिन्सी, श्रमदान आदि) लाई आन्तरिक स्रोतको रूपमा लिन सकिन्छ भने केन्द्र सरकार र विदेशी सहयोगबाट उपलब्ध हुने स्रोतलाई बाह्य स्रोतको रूपमा लिन सकिन्छ । कुनै पनि स्थानको विकासमा जनसहभागिता अपरिहार्य छ । तर, नेपालको सन्दर्भमा जनसहभागिता स्वेच्छामुखी छ । नेपालमा जनसहभागिताको अनुपात एउटा आयोजित र अर्को आयोजनाबीच ठूलो अन्तर देखिन्छ । कुनै अनुपातमा सरकार वा दातृ निकायको सहयोगको तुलनामा कुन अनुपातमा जनसहभागिता चाहिन्छ भन्ने कुरालाई तलको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका २. सरकार वा दातृ निकायको तुलनामा आवश्यक जनसहभागीको अनुपात

अनुपात	घरधुरीसंख्या	प्रतिशत
२० भन्दा कम	३२	२९.१
२०-४०	५५	५०
४०-६०	१३	११.८
६० भन्दा माथि	१०	९.१
कुल	११०	१००

स्रोत : क्षेत्र सर्वेक्षण २०६५ ।

माथिको तालिकाअनुसार छनौट गरिएका घरधुरीमध्ये करिब ५० प्रतिशत हिस्साले सरकार तथा दातृ निकायको तुलनामा विकास निर्माणमा स्थानीय जनसहभागिता २०-४०% आवश्यक पर्ने बताए भने २९.१ प्रतिशत घरधुरीले २०% भन्दा कम स्थानीय जनसहभागिता आवश्यक पर्ने बताए । त्यसैगरी १४.८% ले ४०-६०% स्थानीय जनसहभागिता आवश्यक पर्ने बताए भने करिब ९ प्रतिशत घरधुरीले ६० प्रतिशत भन्दा बढी स्थानीय जनसहभागिता आवश्यक पर्ने बताए ।

विकास निर्माणमा सहभागिताको प्रकार

चिती गा.वि.स. का जनताहरू गाउँको विकासमा विभिन्न प्रकारले संलग्न हुँदै आइरहेका छन् । यस तथ्यलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ :

तालिका ३. विकास निर्माणमा संलग्नताको प्रकार

प्रकार	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
श्रमदान	५३	५८.९
नगद	३०	३३.३
जिन्सी	५	५.६
सल्लाह/सुझाव	२	२.२
कुल	९०	१००

स्रोत : क्षेत्र सर्वेक्षण २०६५ ।

चिती गा.वि.स. का जनताहरू स्थानीय तहको विकासमा सबैभन्दा बढी श्रमदानको माध्यमले संलग्न हुँदै आएको पाइन्छ भने त्यसपछि अलि हुनेखाने र श्रमदानमा भाग लिँदा सामाजिक प्रतिष्ठा गुम्छ भन्ने ठान्नेहरू नगद सहयोग दिएर स्थानीय विकासमा संलग्न रहेको पाइन्छ । यी दुवैको प्रतिशत क्रमशः ५८.९ र ३३.३ रहेको छ । त्यसैगरी करिब ५.३ प्रतिशत घरधुरी आफ्नो सहभागिताहरू (बाँस, ढुङ्गा, जग्गा, जमीन) आदि दिएर गाउँको विकासलाई सघाइरहेका छन् भने करिब २ प्रतिशत घरधुरीले सल्लाह/सुझाव मात्र दिएर गाउँको विकासमा योगदान पुऱ्याएको उत्तर दिए । २० घरधुरीले विकास निर्माणमा कुनै सहभागिता नजनाएको पाइन्छ ।

जनसहभागिताको अवस्था

आफ्नो गाउँको विकाससम्बन्धी क्रियाकलापमा स्थानीय सहभागिताको अवस्था ठाउँ र समयअनुसार फरक-फरक हुन्छ । अध्ययनको लागि छनौट गरिएको चिती गा.वि.स. मा यसको अवस्था के छ भन्ने कुरा अध्ययनको क्रममा बुझ्ने कोसिस गरिएको थियो । अध्ययनको लागि छनौट गरिएका ११० उत्तर दाताहरूमध्ये ८० उत्तरदाता (७२.७ प्रतिशत) ले स्थानीय स्तरको विकासमा जनसहभागिता पछिल्ला वर्षहरूमा बढेको कुरा बताए भने २० उत्तरदाता (१८.२ प्रतिशत) ले जनसहभागिता घटेको कुरा बताए । त्यसैगरी बाँकी १० उत्तरदाता (९.१ प्रतिशत) ले जनसहभागितामा कुनै परिवर्तन नभएको कुरा बताए ।

216 विकास योजनामा जनसहभागिता : एक ...

जनसहभागिता बढ्नुमा छनौट गरिएका उत्तरदाताहरूले निम्न कारणहरूलाई मुख्य जिम्मेवार ठानेका पाइयो :

- जनचेतनामा अभिवृद्धि
- सरकारको तल्लो तहका जनतालाई सहभागी बनाउने नीति
- गैरसरकारी संस्थाहरूको विकासप्रति चासो
- योजना निर्माणदेखि वितरणसँग संलग्न हुन पाइने अवस्था
- स्वामित्वको भावना आदि ।

त्यसैगरी स्थानीय स्तरको विकास निर्माणमा जनसहभागिता घट्नुको मुख्य कारणका रूपमा उत्तरदाताहरूले निम्न पक्षहरूलाई जिम्मेवार ठानेको पाइयो :

- केन्द्रमुखी विकास योजना
- बजेटमा केन्द्रको नियन्त्रण
- गैरसरकारी संस्थाको अत्यधिक क्रियाकलाप
- स्थानीय मूल्य/मान्यतामा ह्रास
- विकास बजेटमा पारदर्शिताको अभाव
- स्थानीय स्तरमा देखिएको बजेटको दुरुुरयोग
- सुविधाको बाँडफाँडमा विभेद आदि ।

सरकारको सहयोगविना सञ्चालित विकास कार्यहरू

अध्ययनको क्रममा चित्ती गा.वि.स.मा सरकारको सहयोगविना कुनै विकास कार्यहरू सञ्चालन भएका छन् वा छैनन् भन्ने कुरा बुझ्ने कोसिस गरिएको थियो । कुल उत्तरदाताहरू (११०) मध्ये करिब ८० प्रतिशत उत्तरदाताले गाउँको विकासमा सरकारको प्रत्यक्ष सहयोगविना पनि विकास कार्यहरू सञ्चालन भएको कुरा उल्लेख गरे भने बाँकी २० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले सरकारको सहयोग विना गाउँमा कुनै पनि विकास कार्यहरू सञ्चालन नभएको कुरा उल्लेख गरे । गाउँको विकासमा सरकारको सहयोगविना विकास कार्यहरू सञ्चालन भएको भन्ने उत्तरदाताहरूले विशेषतः निम्न क्षेत्रहरूमा त्यस्तो विकास भएको कुरा उल्लेख गरे :

- गोरेटो/घोरेटो तथा कच्ची सडकको निर्माण
- खानेपानीको व्यवस्थापन
- मन्दिरहरूको निर्माण
- कुलोको निर्माण तथा मर्मत-सम्भार
- पैहिरोको रोकथाम आदि ।

निष्कर्ष

चिती गा.वि.स. मा विकास निर्माणमा ६-१० वर्षको अनुभव सँगाल्नेहरूको हिस्सा सबैभन्दा बढी (४५ प्रतिशत) छ भने एक वर्षभन्दा कमको अनुभव सँगाल्नेहरूको हिस्सा कम (११.१ प्रतिशत) छ । छनोट गरिएका घरमूलीमध्ये करिब ५० प्रतिशतले सरकार तथा दातृ निकायको तुलनामा निर्माणमा स्थानीय जनसहभागिता करिब २०-४० प्रतिशत आवश्यक पर्ने बताए करिब १० घरमूलीले मात्र त्यसको अनुपात ६० प्रतिशतभन्दा बढी हुनुपर्ने बताए । यस गा.वि.स. मा पनि देशको अन्य भागमा जस्तो जनसहभागिताको मुख्य प्रकार श्रमदान नै पाइयो जसले कुल जनसहभागितामा करिब ६० प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ । त्यसपछिको स्थान क्रमशः नगद (३३ प्रतिशत), जिन्सी करिब (६ प्रतिशत) र सल्लाह/सुझाव (२ प्रतिशत) ले दिएको छ । यसबाट अहिले पनि ग्रामीण भेगमा रहेको विपन्नवर्गले श्रमदानमार्फत आफ्नो क्षेत्रमा विकासमा ठूलो टेवा पुऱ्याएको देखिन्छ । कुल उत्तरदाताहरूमध्ये करिब ७२.७ प्रतिशतले पछिल्ला वर्षहरूमा स्थानीय स्तरको विकासमा जनसहभागिता बढेको कुरा उल्लेख गरे भने १८.२ प्रतिशत उत्तरदाताले जनसहभागिता घटेको कुरा उल्लेख गरे । त्यसैगरी ९.१ प्रतिशत उत्तरदाताले यसमा कुनै परिवर्तन नभएको कुरा उल्लेख गरे । यस गा.वि.स. मा सरकारको सहयोगविना सञ्चालित मुख्य विकास कार्यहरूमा गोरेटो/घोरेटो तथा कच्ची सडक, खानेपानी व्यवस्थापन, मन्दिर निर्माण, कुलोको निर्माण तथा मर्मत सम्भार, पहिरो रोकथाम आदि पर्दछन् । माथि उल्लिखित अध्ययनका निष्कर्षहरूको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने यस चिती गा.वि.स. मा जनसहभागितामूलक विकास कार्यलाई थप अभिवृद्धि गर्नको लागि सहभागिताका लागि हुने लगानी भन्दा फाइदा बढी हुन्छ भन्ने अनुभूति जनतालाई दिलाउन सक्नुपर्छ । आयोजनाहरूको निर्माण र मर्मत सम्भारमा महिलाहरूको सहभागिता प्रशस्त मात्रामा भएपनि निर्णय प्रक्रियामा अझै पनि उनीहरूलाई आवश्यक अनुपातमा संलग्न गराउन सकिएको छैन । त्यसकारण आयोजनाको छनोट र लाभको विवरणसम्बन्धी निर्णय गर्दा महिलाहरूको निश्चित संख्या उपस्थित हुनैपर्ने प्रावधान राख्नुपर्छ । योजना निर्माण, कार्यान्वयन, मूल्याङ्कन/अनुगमन, मर्मत सम्भार, लाभको विवरण सबैमा तल्लो स्तरका जनतालाई समेत सहभागी बनाउन सकिने खालको संयन्त्र बनाउनु पर्दछ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

- आइ.डि.एस. २००४. *पार्टिसिपेटोरि प्लानिङ टपिक प्याक*. पार्टिसिपेटोरी रिसोर्स सेन्टर, इन्स्टिच्यूट अफ डेभपमेन्ट स्टडिज (आई.कि.एस.), युनिभर्सिटी अफ सकेकस, ब्राइटन, यू.के., डब्लुडब्लुडब्लु डट आई.डि.एस. डट, यू.के. ।
- केजेलवर्ग, फ्रान्सिसको. १९९५. *द रोल अफ सिभिल सोसाइटी इन डेमोक्रेटाईजेसन* : एन.जि.ओ. पर्सपेक्टिभ. श्रेष्ठ, आन्द, *द रोल अफ सिभिल सोसाइटी एन्ड डेमोक्रेटाईजेसन इन नेपाल*. नेफास/फेस पेज ५१ ।
- गुरुङ्ग, सन्त, वि. र राय, प्रदिप्टो. १९८८. *प्लानिङ वि विपुल*. ओरियन्टलइन्डियन, न्यू दिल्ली ।
- जि.वि.स. २०५९. *लमजुङ जिल्लाको वस्तुगत विवरण*. जिल्ला विकास समिति, लमजुङ ।

218 **विकास योजनामा जनसहभागिता : एक ...**

बज्राचार्य, चक्रमेहर. १००८. सम थट्स अन लोकल गभर्नेन्स इन नेपाल. *दि जर्नल अफ डेभलपमेन्ट एण्ड लोकल गभर्नेमेन्ट*. २(१) : ५५ ।

विश्व बैंक. २००४. *पोलिटिकल डिसेन्ट्रलाइजेसन नोट्स, डब्लुडब्लुडब्लु. वर्ल्ड बैंक. अर्ग* ।

मल्होत्रा, आर.सि. १९८०. एन अल्टरनेटिभ स्ट्याटेजि फर सेल्फ सस्टेन्ड डेभलमेन्ट विथ फोकस अन पार्टिसिपेसन वाई द पुवर एट् द लोकल लेभल. *इन लोकल लेभल प्लानिङ एन्ड रुरल डेभलपमेन्ट अल्टरनेटिभ स्ट्याटेजिज*. यूनाइटेड नेसन्स एशियन एन्ड पसिफिक डेभलपमेन्ट इन्स्टिच्युट, कनसेप्ट पाब्लिकेसन्स, न्यू दिल्ली ।

श्रेष्ठ, तुल्सनारायण. १९९६. *दि कन्सेप्ट अफ लोकल गभर्नेमेन्ट एण्ड डिसेन्ट्रलाइजेसन*. रत्न पुस्तक भण्डार, काठमाडौं ।

सापू, आर.के. १९९४. *डेभलपमेन्ट एडमिनिष्ट्रसन*. स्टर्लिङ पब्लिसर्स, नयाँ दिल्ली ।

सिवाकोटी, गणेश. (सम्पादक) १९९७. *पिपुल एण्ड पार्टिसिपेसन इन सस्टेनेवल डेभलपमेन्ट, अन्डारलाइङ्ग दि डाइनासिस् अफ नेचुरल रिसोर्स, सिप्टम*. प्रोसिडिङ्ग अफ अन इन्टर नेसनल कन्फेरेन्स, यू.यस. इन्डियाना युनिभर्सिटी, पेज २३९ ।

यु.एन.डि.पि. १९९६. *ह्युमन डेभलपमेन्ट रिपोर्ट*. पेज १०५ ।